

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Medievisztika–Régészet Program

A középkori és kora újkori Szeged helyrajza

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Készítette:
Törőcsik István

Témavezető:
Liptovszkyné dr. habil. Wolf Mária

Szeged
2024

Témaválasztás

Szeged a középkor végén Buda és Pest után a Magyar Királyság harmadik legnépesebb városa volt, középkori és kora újkori épített öröksége azonban túlnyomórészt megsemmisült. Az egyetlen igazi „túlélő” az alsóvárosi ferences templom és kolostor épületegyüttese, ezen kívül megmaradt a város egyik plébániatemplomának, a Szent Demeter-templomnak a tornya (Dömötör-torony). A szegedi Nagyárvíz (1879) által nagyrészt romba döntött város az újjáépítés során párizsi mintára körutas-sugarutas szerkezetet kapott, utcahálózatát rendezték, nagyméretű várát, és annak belső épületeit lebontották. A 20. században a szegedi vártól délre elterülő polgárváros, az árvíz által megkímélt Palánk középkori eredetű településszerkezete is megváltozott, nagyrészt eltűntek még a 19. századi épületek is.

Szeged középkori és kora újkori helyrajzával doktori dolgozatban foglalkozni látszólag teljesen indokolatlan, hiszen a 2014-ben a Magyar Városatlasz sorozat 3. köteteként megjelent a Szeged Atlasz, mely a város történeti topográfiájának teljességre törekvő ismertetése, benne Blazovich Lászlónak a középkori, Máté Zsoltnak a kora újkori helyrajzról, illetve Horváth Ferencnek a szegedi várról szóló tanulmányával. Ezek alapján a középkori város képe, kialakulása és fejlődése – elvileg – pontosan rekonstruálható. Ez a kép azonban csalóka.

1998 őszén még régészhallgatóként egy gázvezeték árkából kihányt földben botlottam bele a szegedi középkorba, a következő tíz évben 8 leletmentésem és egy tervásatásom volt Szegeden. Utóbbi során 2002/2003-ban Vörös Gabriella régész és akkori múzeumigazgató munkatársaként lehetőségem nyílt egy szondázó feltárást végezni a Roosevelttéren. A déli várkapu mögötti területen egymás után bontottuk ki a téglás/téglatörmelékes járósínteket, melyek a hódoltsági rétegek alatt elfogytak, a barna majd fekete humuszban nem találtuk meg a vár építési szintjét sem. Ebből arra voltam kénytelen következtetni, hogy a vár déli fala, illetve kapuja nem épülhetett meg a 16. század előtt.

Ha azonban a várról feltételezem, hogy koncepciójában oszmán-török alkotás, azt is valószínűsítenem kell, hogy a vár 5 hektáros területe korábban a város területe volt. Ezzel viszont nem csupán a vár és a Palánk korábban feltételezett viszonya (castrum – suburbium) változik meg, de az 1522-es tizedjegyzék alapján felállított topográfiai rend is megbomlik. Indokolt tehát a „kabát újragombolása”. Annál is inkább, mivel 2010-ben a szegedi Árkád építésénél Deák Andrea és munkatársai egy 15–17. századi település nyomait találták meg, mely nyilvánvalóan Szeged egy külvárosa volt, de távol a Tisza partjától, olyan helyen, ahol korábban nem feltételeztek lakott területet. Nagy mennyiségű, késő középkori kerámia került elő a Horváth Mihály utca 8. sz. telken, illetve a Szegedi Egyetem főépületének pincéjében a Dugonics téren, annak ellenére, hogy a rekonstrukció lakatlannak jelöli ezeket a területeket.

Célkitűzés, források és módszer

Célkitűzésem kezdetben a vár építéstörténeti revíziójának elvégzése volt, hogy a Roosevelti téri szelvényben tapasztalt megfigyelések történeti kontextusba helyezésével megértsem, illetve megértessem, miként alakították ki ezt a rendhagyó erődítményt a 16. század folyamán. Természetesen nem kerülhettem meg annak a kérdésnek a feltevését sem, hogy mit érthettek a középkori források 'castrum' alatt, ha már az ábrázolásokról ismert szegedi vár csak a 16. században épült. A szegedi városfejlődés folyamatának rekonstrukcióját pedig nem lehet anélkül elvégezni, hogy Alsó-, Közép-, illetve Felsővárossal ne foglalkoznék, annál is inkább, mivel ezek esetében is van néhány topográfiai javaslatom, illetve ellenvetésem. Ugyanakkor a régészeti leletegyüttesek tételes leírása, illetve elemzése már nem fért bele munkámba, összefoglalóan azonban hivatkozok ezekre, és ahol a topográfiához hozzátesz, ott konkrét tárgyak bemutatására is sort keríték.

Első lépésként a kutatástörténet áttekintésére vállalkoztam, majd a források szisztematikus összegyűjtését és kritikai értékelését igyekeztem elvégezni, fontosnak tartva a különböző források közötti ellentmondások feloldását. Ennek első lépéseként a város története szempontjából releváns forrásokat ismeretem. A magán- és oklevelek, történetírói feljegyzések, adóösszeírások, hivatali- és kémjelentések, útibeszámolók alapján kirajzolódó várostörténet után az ábrázolások számbavétele következik. Az 1686-tól rendelkezésre álló többé-kevésbé hiteles ábrázolások első csoportja L. F. Marsigli, F. C. de Beaulaincourt, Lambion és mások által készített hadmérnöki rajzokból áll, melyek térképet, és több esetben látképet is tartalmaznak. Rendkívül értékesek a 18. század második feléből származó, védművek alaprajzait, illetve keresztmetszeteit tartalmazó hadmérnöki felmérések (Pintershofen, Breuning, Bougeois), a város egészét tekintve pedig az ugyanebben az időszakban készített – már teljességre törekvő – méretarányos térképek (Balla Antal – 1776–1777, első katonai felmérés). A vár egyes részleteit 18–19. századi festményeken, majd fennállásának utolsó időszakában már fotókon is megörökítették (Lauscher Lipót, Klösz György, Plohn Illés), és a váron kívül még néhány más középkori, illetve hódoltságkori épületnek is maradt fenn ábrázolása. A források harmadik csoportját a régészeti adatok jelentik. Hatalmas mennyiségű faragott követ, illetve idomtéglat gyűjtött össze Kovács István építőmester a vár 1876 és 1882 között két ütemben zajlott bontása során. Sokáig ezek az építészeti részletek jelentették a vár és a város régészeti emlékanyagát, néhány tucat kisebb, különböző korú kerámia- illetve fémtárgy mellett. Régészeti kutatásra évtizedekig csupán egy helyen került sor; a Fogadalmi-templom, azaz a Dóm építése miatt elbontott középkori Szent Demeter-templom alapfalait tárta fel Cs. Sebestyén Károly 1925 és 1930 között (régészeti lelet innen sem ismert). Ásatások a második világháború után sem voltak, csupán kisebb leletmentések egészen 1985-ig, amikor megindult Szeged egyetlen középkori épületegyüttese, a századokat szerencsésen átvészelt alsóvárosi ferences kolostor műemléki és régészeti kutatása. A vár területének feltárása 1999-ben kezdődött, az első védmű falai 2007-ben egy pincében kerültek elő. Az utóbbi negyedszázadban már számos megelőző feltárás, illetve leletmentés zajlott a városban, és bár legtöbb régészeti

tevékenységről csupán előzetes jelentés olvasható, már ezek alapján is jelentősen módosulni látszik a kép a 13–18. századi Szegedről.

Környezeti rekonstrukció

A történeti helyrajz előfeltétele egy domborzati és vízrajzi rekonstrukció, mely döntően az ábrázolások segítségével végezhető el. A város a 18–19. században a folyamatos árvízveszély fenyegetésében élt, kézenfekvő tehát annak feltételezése, hogy a középkori megtelepedés is a folyamatosan vízzel, mocsárral körülvett ártéri szigeteken történt. Ennek azonban ellentmond a szegedi Árkád helyén előkerült 15–17. századi település, mely alapján kimondottan alacsony fekvésű területen is éltek emberek. A 17–18. században egyre extrémebbé váló tiszai és marosi vízjárást a „kis jégkorszak” csapadéktöbblete eredményezte, a hatást pedig fokozta a 19. században rövidlátó módon elvégzett folyószabályozás. A középkorban jelentősen kisebb árvízi kockázattal számolhatunk.

Szeged településelőzményei

Ugyanez igaz lehet a középkort megelőző időszakok többségére is, bár az őskor évezredeiből csupán néhány szórványos leletet ismerünk. Banner János és Szalontai Csaba régészek véleménye szerint a kedvezőtlen viszonyok miatt a mai város területén jelentős őskori megtelepedés nem lehetett. A Szeged szívében, a Roosevelttéren általam feltárt kelta temetkezés azonban azt bizonyítja, hogy legkésőbb a vaskorban már lakott volt Szeged területe. A kelta objektumok és leletek öt méter körüli mélységben jelentkezték, és csak a 2003-as szárazság miatt alacsony talajvízszintnek köszönhető, hogy egyáltalán fel tudtuk tární. Elsősorban ezért nem ismerünk in situ őskori leleteket Szegedről.

Szarmata leletet viszont egyre többet; Alsó- és Felsőváros mellett a Palánkból is előkerültek a korszak kerámiatípusainak töredékei. Kétséges ugyanakkor a várbontás idején előkerült római leletek eredete, tekintettel arra, hogy 1723-ban a Tisza szegedi szakaszán elsüllyedt egy hajó, mely római kőfaragványokat szállított a schönbrunni kastély kertjének historizáló dekorálására, Ugyanakkor a vár déli falszakaszán előkerült egyszerű római padlótéglák aligha származhattak a hajóról, ahogy a művészi értéket nélkülöző bélyeges falazótéglák sem. Legalább egy római épületnek tehát állnia kellett Szegeden, a mai Vár utca környékén, hogy ez császári futárposta állomás, vagy más rendeltetésű objektum volt-e, az sajnos már aligha derül ki. A római épület sorsától függetlenül a mai belváros területe megtelepedésre alkalmas hely volt a népvándorlás korában is, ezt a Szegedi Nemzeti Színház pincéjében talált, a közelmúltban Vályi Katalin által publikált korai avar sírok bizonyítják.

A középkori Szeged kezdetei

Szeged nevének eredetével kapcsolatban két elmélet is kialakult; az egyik a 'szeg', a másik a 'sziget' szóból magyarázza a Szegedet, ezen túl Szegfű László történész felvetette, hogy a

Tiszának a Maros torkolata alatt kialakult sajátos sárgászöld árnyalata volt a névadó. A folyó derékszögű kanyarulata – amit „szeg”-nek neveznek – a hely állandó jellemzője, míg a sziget állapot időszakosan állhatott elő, így inkább az előbbi etimológia látszik valószínűbbnek.

Szeged mai területéről két olyan temető ismert, amelyet a 10–11. századra keltezhetünk, ezek is a város peremterületén kerültek elő. A honfoglaló magyarság hiánya csupán látszólagos, hiszen aligha válhatott volna Szeged a 12. századra főesperességgé, ha nem lett volna központi szerepe legalább egy évszázad óta. A marosi sószállítás, illetve a szegedi sótárolás önmagában azonban nem volt döntő jelentőségű településfejlesztő tényező, ezt bizonyítja a bihari Szalacs példája, mely az Aranybullában együtt szerepel Szegeddel, mégis a középkor végéig – kedvező fekvése ellenére – falu maradt.

Asszonyfalva, Felszeged, Felsőváros

A középkori Felszegedet eredetileg Asszonyfalvának (1355) hívták, és nevéből következtethetően az Árpád–korban királynéi birtok volt. Első említése idején már állt Szent György tiszteletére szentelt plébániatemploma és a domonkosok Szent Miklósról nevezett kolostora. Az előbbi papja által fizetett tized vagyonos, illetve népes városrészre utal. A Jagelló–korban a premontrei apácáknak is volt itt kolostoruk, mely a Szentlélek nevet viselte. Mindhárom szakrális épület egy-egy utca névadója is volt az 1522-es tizedjegyzék szerint. Ezek közül a plébániatemplom helye pontosan, a domonkos kolostoré hozzávetőlegesen ismert, az apácák kolostorának helye pedig teljességgel ismeretlen. Talán utóbbi helyére utalhat az 1887-ben a Zárda utca északi végében előkerült kriptá, melyben a víz kiszivattyúzása után 17 csontvázat találtak. A minoriták a 18. században a régi domonkos kolostor telkét kapták meg, korántsem bizonyos azonban az alaprajzi kontinuitás az általuk létrehozott épületegyüttes és a középkori előzmény között. A kérdést a mai barokk templom körül végzett geofizikai felméréssel lehetne eldönteni, a mai templomon ugyanis nincsenek támpillérek, de a középkori szentélyen bizonyosan voltak.

A sótárolás helyének folytonosságát feltételezve Felsőváros és a vár közé rekonstruálta Györffy György az Árpád–kori sókikötőt. Ezt a közeli Söhordó utca neve – mely már az 1522-es tizedjegyzékben is olvasható – megerősíteni látszik, pedig az utca neve a 19. században Söház utca volt, és csak a 20. században a vélt kontinuitás miatt kapta mai nevét. 1431-ben Zsigmond király és császár vásártartást engedélyezett Szeged Felsősziget nevű részén. Az adatot a kutatás Felszegedre vonatkoztatta, pedig ennek magasságában volt egy sziget a Tiszában, mely indokoltan viselhette ezt a nevet, megkülönböztetve a 18. század óta Boszorkány–szigetnek nevezett másik szigettől, mely Alsóváros vonalában volt (és a középkorban bizonyára Alsó–szigetnek hívták). A török hódoltság időszakának végén egy türbe állhatott Felsőváros területén, mely a Szegeden közismert Hóbiárt basa legendáját elindította, a Máté Zsolt által feltételezett török temető létezését azonban nem látom igazolhatónak.

A szegedi vár szerkezete

Az elpusztított szegedi várról viszonylag bő forrásanyag maradt, a 17–19. századi ábrázolások alapján pedig a védművek, és a vár udvarán álló épületek többsége is rekonstruálható. A három sarok- és négy kaputorony, a déli falba foglalt „palota”, valamint a keleti oldal kazamatasorába illesztett „hármás pince” leírását már Cs. Sebestyén Károly 1928-ban elvégezte, munkáját a várat ábrázoló fotók értékelésével, illetve az utóbbi két évtized régészeti kutatásainak eredményeivel lehet kiegészíteni. Ezek alapján egyértelmű, hogy a vár északi és déli falának mind metrikus jellemzői, mind szerkezete eltér, és a falszakaszokon alkalmazott védművek is különbözőek. Ez a különbség eltérő építési időt, és főleg különböző építői hagyományt valószínűsít. A szegedi vár falainak vizsgálatával alapvetően két építési periódust tudunk elkülöníteni.

A „Kőbárány”

A bontás során kikerült kőfaragványok közül egyedül a „Kőbárányról”, egy Isten Bárányát (Agnus Dei) ábrázoló, egykor templomkapu felett elhelyezett ívmezőről van értékelhető ismeretanyagunk. Ennek alaposabb elemzése hihetővé teszi a 18. században lejegyzett szegedi hagyományt, miszerint a dorozsmai monostorból származik. Ugyanakkor kizárhatjuk, hogy egy 1686 utáni években történt javítás során helyezték volna a falba, persze az sem valószínű, hogy az oszmán–török megszállás idején került volna jól látható módon a nyugati fal külső felületébe a Krisztus–szimbólum. A kéttornyú dorozsmai templom azonban egy birtokmegosztást tartalmazó oklevél szerint 1477-ben még állt, elbontása és anyagának felhasználása viszont 1543-ig megtörtént. Az északnyugati saroktorony melletti falszakaszon látható „Kőbárány” összefüggésben lehet ugyanezen saroktorony peremén másodlagosan elhelyezett román kori ívpárkány kőfaragványaival. Ezek felhasználása minden bizonnyal díszítő céllal, reneszánsz hatásra történt.

Egy Jagelló–kori építési felirat

Még rejtélyesebb az a feliratos kőtábla melynek szövegét Reizner János 19. századi történész, első könyvtár- és múzeumigazgató leírásából ismerjük. A hadászati funkcióját veszített vár tulajdonjogáért meginduló küzdelemben a város sikerrel használta a 18. században a vár északi részéről előkerült epigráfiai emléket. Ez tulajdonképpen egy építési felirat volt, mely szerint Lajos király uralkodása alatt és Zákány István főbírósa idején az esztergomi érsek bőkezűségéből a várost fallal kezdik övezni. A szöveg végén egy arab számokkal írt 1524-es évszám is szerepelt. A teljes szöveg sajnos csak olyan aktákból ismert, melyeknek nyoma veszett, de maga Reizner ezeket még olvasta. Ennek ellenére 18. századi hamisítványnak tartotta az építési feliratot. Érvei ellentmondásosak, egyrészt a jelzett kor stílusától durván elütő hamisítványt lát a feliratban, másrészt viszont nem kételkedik benne, hogy a kőtábla a vár „északi” tornyából került elő. Reizner érvei sikerrel cáfolhatók, már csak azért is, mert az 1686-os várábrázolások két variánsán is látható egy fekvő téglalap a vár északi kapuja fölött, valamit tehát egyértelműen láttak itt az

ábrázolásokat készítő hadmérnökök, ami a párhuzamok alapján építési felirat lehetett. A szöveg azonban abban a soronkénti bontásban, amelyben Reizner rekonstrukciós rajza ábrázolta, nem szerepelhetett, koholmánynak mégsem tekinthető. Szeged városa 1804-ben a szőregi kamarai uradalom bérletének meghosszabbításáért folyamodik, felsorolja történelmi viszontagságait és megemlékezik a városfalról, mely húsz éven keresztül védte a várost. Ez a szöveg Szalkai László személyében azonosítja a kőtábla feliratán Reizner szerint névtelenül hagyott esztergomi érseket. Szalkai azonban nem csupán érsek, hanem kancellár is volt, s ebben a minőségben a városok ügyeiben is illetékessége lehetett. Mivel 1521-től – Nándorfehérvár elestétől – kezdve Szeged erősen veszélyeztetett helyzetbe került, egy várost védő kőfal építésének igénye nagyon is elképzelhető. Ennek anyagszükségletét a városon kívülről, elsősorban a dorozsmai templom (és monostor) elbontásából fedezhették, de más régi épületeket is felhasználhattak erre a célra.

A déli fal török építésének bizonyítékai

A „Kőbárány” és az építési felirat segítségével bizonyítható 1524 körüli építkezés az északi és nyugati falszakaszokat eredményezte. A déli fal török eredetének szintén több bizonyítéka van. Az egyik a Roosevelti téri feltáráson 2003-ban megfigyelt rétegsor, amely a 16. századi szintek alatt sem habarcsot, sem téglát, vagy kötörmelékot, sem érdemi járósíntet nem tartalmazott. A másik a déli fal cölöpökre történő alapozása, illetve a fal erősítésére alkalmazott gerendaváz, melynek belsejébe Kováts István megfigyelése szerint gótikus faragványok és idomtéglaak voltak másodlagosan bedobálva, közeik pedig helyben oltott mészsel kitöltve. Ezeknek a módszereknek az északi falszakaszon nem került elő nyoma. Perdöntő jelentőségűnek azonban az a tény számít, hogy a vár déli oldalán 1552 februárjában – a balul elsült visszafoglalási kísérlet idején – még nem volt vízesárok. Ennek kiáratására, illetve a felvonóhíd megépítésére Musztafa szegedi szandzsákbég újabban publikált jelentése szerint csak május után kerülhetett sor.

Bizonyítékok az 1522-es tizedjegyzékben

A vár két építési periódusára vonatkozó következtetések helyességének ellenőrzését a bácskalocsai érsekség 1522-ből fennmaradt tizedjegyzéke segítségével végezhetjük el. Ha ugyanis ekkor még a vár területe a város része, lakóinak ott kell lenniük az összeírásban. Az utcanevek nélkül feljegyzett első összeírási egység 137 adófizető nevét tartalmazza, és Máté Zsolt rekonstrukciójában a Palánk északi kapujához délnyugat felől vezető péterváradai út lakosságát fedi le. Nem igazán érthető azonban, hogy miért egy külvárossal kezdik az összeírást, mint ahogy az sem, hogy ezt az egységet miért hívják „...segediensisnek”. Nem született megnyugtató magyarázat arra sem, hogy hol lehet a vár tizedfizető lakossága, az összeírásban ugyanis utalás sem történik rájuk.

Ha azonban a dézsmajegyzék első egységének lakóit a későbbi vár területén keressük, nem csupán ezek a problémák oldódnak meg, de annak rejtélye is, hogy mit keres a várudvarban a méretes gótikus templom, illetve a közelében látható kápolna; előbbit az 1458-ban említett Szent

Erzsébetnek szentelt ispotályos plébániatemplommal, utóbbit pedig a 1449-ben néhány tehetősegedi polgár által a „szegények számára” újjáépített Szent Erzsébet-kápolnával azonosíthatjuk. Érthetővé válik, miért lakik „lapicida” vagyis kőfaragó a városrészben, mint ahogy az is, hogy miért pont itt élt a legtöbb sóhajós (cellér) a középkori Szegeden.

A hospesváros, a későbbi Palánk

A IV. Béla által a tatárok által elpusztított Szegedre telepített hospesekről 1247-ben hallunk először, ekkor adományozza nekik az uralkodó a lakatlan Tápét és a Vártó nevű halastavat. A hospesek magyar nyelvűek lehetek, és valószínűleg a Dunántúlról, illetve Szlavóniából telepítették őket a Tisza partjára. A későbbi várterületől délre, a 17. században már Palánknak nevezett városrészben telepedtek meg. A Palánk névadó sáncának korát nem ismerjük, de a 17. század első felében már „Paláng”-nak nevezik a kerített városrészt. A Jagelló-korból még csak a város árkára van forrásunk, holott valamiféle sáncnak is kellett lennie. Az árok mellett húzódnak a korábban Alsóvárosra lokalizált Árokhát utca. A városi erődítésre vonatkozóan az Oroszlán u. 6. szám alatti telken Löffler Zsuzsanna és Molnár Csilla által feltárt sáncmaradványok publikálása hozhat új eredményeket.

A Szent Demeter–templom

A hospesek a város déli részén építették meg plébániatemplomukat, melyet Szent Demeter tiszteletére szenteltek. A tatárjárás előtt fennállt főesperesi templom maradványai nem kerültek elő, bár Cs. Sebestyén Károly megpróbálta az egyenes szentélyzáródású első építési periódust a 11. századra keltezni, ennek a korai templomnak a létezését Kozák Károly régész alaprajzi párhuzamokkal cáfolta. A szerencsésen megmenekült Dömötör–torony előképét Cs. Sebestyén a Toulouse városában, illetve környékén látható, ikerablakokkal áttört nyolcszögletes alaprajzú tornyokban találta meg. 2014-ben a Dóm előlépcsőjének átépítésekor a Szent Demeter templom több építési periódusának is kerültek elő alapfalai, közöttük 38 sírral. Szegedi Lukács zágrábi érsek 1501-ben egy Gyümölcsoltó Boldogasszony kápolnát emeltetett a plébániatemplom északnyugati oldalán, ennek falaiból azonban alig maradt valami. Nem maradt írott forrás arról a félköríves záródású templomról, vagy kápolnáról, mely szintén az északnyugati oldalon, de a templomtól kissé távolabb állt, és a többi szegedi templommal szemben kőből épült. Szentélyét a Dóm Látogatóközpont 2014-es építkezésekor megsemmisítették. Az építési területről kilógó falrészleteit 2017-ben sikerült feltárni, azonban a lebontása után osszáríumként felhasznált épület eredeti rendeltetésére vonatkozóan itt nem sikerült adatokat nyerni.

A konventuális ferences kolostor

Kevésbé ismert, hogy az obszerváns ferencesek azért telepedtek meg Alszegeden, mivel a központi városmagban már volt egy ferences rendház, melyben 1316-ban már tartománygyűlést tartottak. Ez a konventuális, avagy mariánus kolostor a későbbi Palánk területén lehetett, Cs.

Sebestyén Károly a déli, Máté Zsolt az északi részére lokalizálta. A Béla utca környékén 1998-ban közművezetékek árkaiból előkerült, illetve 2007-ben a Tömörkény Gimnázium bővítésekor talált gótikus bordatagok, illetve nyíláskeret-töredékek kétségtelenné teszik, hogy a környéken egy 14–15. századi templom állt. Ennek álló falmaradványai már nem voltak a 18. században, ezért erős a gyanú, hogy építőanyagát a törökök felhasználták a vár déli falának kialakításához. A terület a 18–19. századi Szeged egyik legnagyobb telke, a magyar kamarai prefektúra tulajdona volt. Ennek széképülete – melyet 1883 körül bontottak el – már az első ábrázolásokon látható, és valószínű, hogy eredetileg a kolostorhoz tartozott. A helyére épített Vodianer-ház előtt 1953-ban csatornázás során nagy mennyiségű embercsontot, köztük 7 viszonylag ép koponyát találtak. Ez a ferences templom osszariumából kerülhetett elő.

Fazékszer

A 16–17. századi forrásokban felbukkanó Fazékszert a helytörténeti kutatás Alsóvárosra lokalizálta, és a 19. századi Fazekas utcával azonosította. Tóth Lukács szegedi főbíró levele azonban egyértelműen arra utal, hogy a Palánk szomszédságában és a Tisza mellett helyezkedik el a városrész, így azzal a Palánktól délre húzódó, szigetszerű kiemelkedéssel azonosíthatjuk, amelyen a 18. századi katonai kórház is állt.

Balak, Alszeged, Alsóváros

Az alszegedi polgárok 1359-ben megvásárolták a velük szomszédos Balak nevű birtokot, mely bizonyára egy Árpád-kori falu nevét őrizte meg. A nevet a 18–19. századi Alsóváros déli végén elterülő „Ballagi-tó”, illetve a partján húzódó „Ballagi-tavi szőlők” őrizte meg. Felmerült az a lehetőség, hogy Alszeged eredetileg a vár melletti, hospesek lakta suburbiumot (a későbbi Palánkot) jelentette. A 15. század közepén azonban már létezett a Szent Péter–ispotály, amely bizonyosan Alsóvároson állt, így a század első felében két Alszegednek kellett volna lennie. A forrásaink azonban csak egy Alszegedről szólnak, az 1412-ben már önálló tanácsú Alszeged kialakulása pedig aligha kezdődhetett az 1359 utáni években. A városrésznek a 18–19. században saját sánca van, mely három oldalról védte, rajta pedig 4 kapu azonosítható. Az erődítés ebben a formájában újkori lehet, de nem zárható ki, hogy volt középkori előzménye.

Szent Péter–ispotály

Az ispotályról, illetve annak templomáról mindössze három adatunk van. 1497-ben a templom még állt, ezt a vele szemben álló Szilágyi-ház említése bizonyítja. 1461-ből adatolt a Szent Péter-utca, ám az 1522-es dézsmajegyzékben már hiába keressük. A ferences templom szentélyének és tornyának alsó részén, illetve a sekrestye területén előkerült román kori faragványokról vélte Lukács Zsuzsa, hogy ennek épületéből származhatnak. Ugyanakkor a Szent Péter–templomot nem találjuk meg az 1333–37-es pápai tizedjegyzékben, ha pedig utána épült, faragványai semmiképpen sem készülhettek román stílusban. Az ispotály alapítását az állítólagos szegedi

johannita birtoklással hozták kapcsolatba, a vonatkozó oklevél azonban baranyai birtokokkal együtt említi a lovagrend által birtokolt Scequedet, Szegedhez így aligha lehet köze. A városi kegyuraság alatt álló ispotály épületét a 18–19. századi térképek még jelzik a ferences templomtól keletre, kérdés, hogy a „xenodochium” hosszú épülete azonos lehet-e a 15. századi ispotállal. Ha igen, a Szent Péter templom – miként Trogmayer Ottó feltételezte – leginkább mellette állhatott, ezt persze csak a jövő régészeti kutatásai deríthetik ki. Addig csupán annyit kockáztathatunk meg, hogy a kvalitásos román faragványok a Jagelló–korban elbontott dorozsmai templomból is származhatnak.

Havas Boldogasszony–templom és kolostor

Az obszerváns ferencesek a 15. század második felében telepedtek meg Alszegeден, a műemléki kutatások alapján kolostoruk magja a század 80-as éveiben épült. A templom építését a hajófalak párkánya alatt látható 1503-as évszám alapján már a 16. század elején fejezték be, ezt követően készülhetett a torony alsó része és a sekrestye, bár van olyan vélemény, miszerint az idomtéglaívból kialakított csillag, illetve hálóboltozat építésének időrendje pont fordított. A kolostor régészeti kutatása napvilágra hozta a téglalap alakú középudvar középfolysós megosztását, a szintén favázás, emeletes kerengőfolysót, illetve a rendházon belüli középfolysót is. A quadrum templomhoz közeli részén pártás női sírok kerültek elő, ezek a temetkezések azonban aligha korábbiak a ma is álló templomnál. A templom egyetlen régészeti korú sírköve Mihály Istváné, aki 1562-ben halt meg, és korábban a Palánkban lakott.

Középváros

Az első török defterben feltűnő Középvárost a forrás közlője, Vass Előd, az 1715 körül a vár és a Palánk nyugati oldalán kiépített Csillagsánc, vagy Eugéniusz–sánc által körülkerített területen vélte megtalálni, feltételezve, hogy a 18. század második felében beépülő terület a középkorban is lakott volt. Ezt ugyan nem tarthatjuk kizártnak, de a 1879-es árvíz után felmért domborzat vizsgálata során szembeötlik egy hosszú, téglalap alakú plató, mely a Kálvária sugárút mentén helyezkedett el. A Somogyi utca nyomvonala egy a városból (a Palánkból) kijövő középkori utat jelez, mely a mai Kálvária sugárúttal megközelítőleg megegyező nyomvonalon futott. E hosszan kinyúló városnegyed – mely Alsó, illetve Felsőváros között, pont középen helyezkedett el – kaphatta a Középváros nevet. Ide sorolhatók a Szegedi Egyetem épülete alatt, illetve az Árkád helyén előkerült településrészletek.

A szegedi városfejlődés új modellje

A szegedi vár rendhagyó mérete és formája a szegedi helytörténeti kutatás általánosan elfogadott nézete szerint az Árpád–kori vársziget körvonalait tükrözi. Ezt azonban a feltöltés előtti magassági felmérés nem igazolta, sőt; a Palánk északi részének közepe 1–1,5 méterrel magasabban helyezkedett el, mint a vár – utóbbi udvarát el is öntötte az 1879-es árvíz, míg a

Palánk nagy része szárazon maradt. Nem igazolható a vár uradalmának létezése sem, hiszen a szegedi vár birtokaiként számon tartott települések egyike sem volt valójában annak tartozéka. A szegedi castrum aligha lehetett egy klasszikus értelemben vett vár, és még ez is eltűnik a forrásokból a 15. század végére. A Jagelló–korban egyetlen védelmi célú létesítmény adatolható Szegedről, ez pedig a város árka; a városfal építése előtt a vár északi és nyugati falszakasza helyén is ez húzódnak. A castrum tehát az erődített várost jelenthette, melyet a tatárjárás után a későbbi vár és a Palánk együttes területén – hozzávetőlegesen 25–30 hektáron – alakítottak ki. Északi részén eredetileg a királyi sókamara és a vármegyei személyzet kapott helyet, ezt a városnegyedet széles piactér választotta el a déli hospesvárostól. A 18–19. századi térképek segítségével az Árpád–kori várostervezés nyomaira is rábukkanhatunk; a Palánk déli kapujától az északi várkapuig futó nyílegyenes főutcára, az ezzel párhuzamos, illetve erre merőleges utcákra, melyek kirajzolják a IV. Béla által újjáélesztett Szegedet, mely a középkori Pesthez hasonlóan nagyjából félkörívben helyezkedett el a folyóparton, csak Szegeden a Tisza elmosta a középkori város északkeleti–keleti oldalát.

Tematikus szerzői bibliográfia

Törőcsik István: A szeged–palánki közműrekonstrukció közben előkerült leletekről. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 1998*. Szeged, 2000. 51–53.

Törőcsik István: Szeged–Roosevelt tér – az eddigi eredmények. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 2002*. Szeged, 2003. 45–49.

Törőcsik István: Szeged–Roosevelt tér – leletek és tanulságok. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 2003*. Szeged, 2004. 183–191.

Törőcsik István: Régészeti és néprajzi kályhaleletek Szegedről. *Studia Ethnographica* 5. Szeged, 2005. 31–50.

Törőcsik István: Régészet és néprajz összefüggései a kora újkori Szeged kutatásában. In: Bárkányi Ildikó (szerk.)–Fodor Ferenc (társszerk.): *Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére*. Szeged, 2005. 87–96.

Törőcsik István: Egy régi adósság – Szeged–Vár 1998. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 2005*. Szeged, 2006. 55–72.

Törőcsik István: Egy reprezentatív kályhalelet a szegedi belvárosból. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 2005*. Szeged, 2006. 73–87.

Törőcsik István: Városfalból várfal – a szegedi vár kialakulása. / From a city wall to a castle wall – the formation of the castle of Szeged. *Tisicum* 22. Szolnok, 2013. 451–467.

Törőcsik István: Szeged elveszett városfala. „Félreértések láncolata”, vagy mellőzött értelmezési lehetőség? / The lost city wall of Szeged. A „chain of misunderstandings” or a neglected possible interpretation? *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Új folyam* 9. Szeged, 2022. 97–133.

Törőcsik István: Hol lehetett Szeged középkori sóraktára? In: Vukov Anikó (szerk.): *Öltések. Tanulmányok Bárkányi Ildikó köszöntésére*. Szeged, 2022. 231–244; 383–391.

Törőcsik, István: Sources of the Ottoman Turkish Construction of Szeged Castle. *Chronica* vol 22. Szeged, 2023. 174–189.

MTMT azonosító: [10061026](https://mek.oszk.hu/10061/1026)